

А.М. Пісарэнка (Мінск)

СТРУКТУРНА-ГРАМАТЫЧНАЯ І ЭКСПРЭСІЎНАЯ ТРАНСФАРМАЦЫЯ ЎСТОЙЛІВЫХ ВЫРАЗАЎ У КАНТЭКСЦЕ МАСТАЦКАГА МАЎЛЕННЯ

Адным з самых экспрэсіўных сродкаў мастацкага маўлення любога падстылю і жанру з’яўляюцца ўстойлівыя выразы. Пісьменнікі, фалькларысты, мовазнаўцы слухна называюць іх “самацветамі роднай мовы”, залацінкамі народнай мудрасці”: такія выразы “ажыўляюць” маўленне, робяць яго, з аднаго боку, сціслым, дакладным, а з другога – вобразным і выразным (як і іншыя ўстойлівыя выразы, яны не ствараюцца ў працэсе маўлення, кожны раз ужываюцца ў падобных / аднолькавых сітуацыях з мэтай не толькі назваць з’яву, прадмет, якасць, дзеянне ці інш., а яшчэ і ахарактарызаваць іх, выказаць ацэнку аўтара). Аднак, у параўнанні з іншымі ўстойлівымі выразамі, сфера выкарыстання фразеалагізмаў найчасцей – сацыяльна-бытавая (гутарковы стыль) і сацыяльна-эстэтычная (мастацкі стыль). Што да мастацкага маўлення, то і тут не кожнаму персанажу аўтар “можа дазволіць” іх ужыванне, асабліва гэта тычыцца тых фразем, якія маюць зніжаную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку. Аўтар павінен ведаць не толькі значэнне выказаў, але і адчуваць тую маўленчую сітуацыю, у якой яны могуць быць выкарыстаны. Так, для прыкладу можна ўзяць твор Георгія Марчука “Прыгоды Несцеркі”, дзе галоўныя персанажы Аксён-каваль і Патыліца-шляхціц. Сродкамі стылізацыі іх маўлення аўтар абірае ўстойлівыя выразы з размоўнай ці прастамоўнай афарбоўкай. Але варта памятаць, што фразема ў кантэксце мастацкага ці іншага маўлення – адзінка поліфункцыянальная: у аналізаваным тэксце мэтай іх ужывання заключаецца не толькі ў тым, каб праз індывідуальнасць маўлення паказаць спецыфіку характару персанажы. Акрамя ўсяго, аўтар праз “віртуознае” ўжыванне ўстойлівых народных выказаў надае твору пэўную маўленчую танальнасць, стварае гумарыстычны, іранічны каларыт, не пакідаючы чытача раўнадушным: *А к с ё н: І не пытай, братка, была і*

*кабыла лыса, і жарабё рабое, з'еў воўк абое; Што ж часам і кляча далёка скача; Госці дарагія, з аднаго вала дзвюх шкур не дзяруць; П а т ы л і ца. З такой жыткі працягнеш лыткі; І наша шляхта не лыкам шыта. Багацця вакол, Матка Боская, сто гадоў курам кляваці. Як відаць, хоць шляхта не лыкам шыта, але маўленне чалавека само за сябе гаворыць: што пан, што каваль – не шляхетна размаўляюць абодва. Іншыя персанажы – дачка каваля Анця і сам Несцерка – таксама без фразем не абыходзяцца: А н ц я (плюе на партрэт пана і працірае яго): **Каб табе горка стала, каб табе памяць адабрала, каб ты смалы набраўся, каб ты кашулі сваёй баяўся, каб ты да вечара не дажыў; У роднай хаце хоць галодны, але ж свабодны;** Н е с ц е р к а. Яснавяльможны пане, і хацеў бы вам сказаць, як з крыжа знялі, як маслічкам па душы, як за галіну ўчупіўся, як з дзеўкаю ажаніўся, ды не магу, бо як з ланцуга сарваўся, як камень на шыю; Хадзем, Анця, адна галавешка і ў печы не гарыць, а дзве – і ў полі не тухнуць; **Воран ворану вока не выключе; Дай бог нашаму цяляці ваўка з'есці.***

Як відаць нават з гэтых прыкладаў, устойлівыя выразы склалі аснову маўленчай палітры персанажаў: праз іх ампліфікацыю з дакладнай выразнасцю перадаюцца думкі і пачуцці дзейных асоб, падкрэсліваецца іх сацыяльны статус (такі ён і шляхціц, калі яго прозвішча Патыліца, а маўленне насычана не “шляхетнымі”, а размоўнымі фраземамі).

Менавіта ў мове мастацкага і гутарковага стыляў фразеалагізмы, як вядома, ужываюцца з дзвюма функцыямі – узуальнай і аказіянальнай. Сутнасць першай у тым, што агульнавядомыя выразы без змен у структуры і з традыцыйным зместам выступаюць у якасці сродку стылізацыі маўлення персанажа (названы факт быў праілюстраваны вышэй), магчыма, з'яўляюцца кампанентам маўлення персанажа / лірычнага героя ці самога аўтара: *Мне б зараз выць, валасы на сабе рваць, а я куру яго папяроску, і хоць бы што...; Але дывізію вашу расфарміравалі ўжо... Канцоў не знойдзеш; Думаў як-небудзь ціхай сапай да канца вайны пратупаць* (А. Дударэў); *Няма ўзгадненням канца і краю, / пывуць паперы то ўверх, то ўніз... / А нараджаюцца і паміраюць / Людзі без рэзалюцый і віз* (С. Законнікаў); *Да Нарачанкі-вёскі рукой падаць* (І. Пташнікаў); *Коцяцца пад лёгкім павевам ветрыка зялёныя хвалі, коцяцца і коцяцца, і няма ім ні канца, ні краю* (Р. Ігнаценка).

Аказіянальная функцыя ўстойлівых выразаў рэалізуецца, як вядома, праз структурныя змяненні ці праз кантэкстуальныя сэнсавыя прырашчэнні, што ўплывае на іх эстэтычную вартасць, узмацняе стылістычны эффект, які яны надаюць радкам. Ацаніць жа эстэтычную вартасць трансфармаваных выразаў магчыма толькі ў тым выпадку, калі слухачу / чытачу вядома першааснова / першавыраз, які стаў аб'ектам маўленчай творчасці пісьменніка. Выразы з аказіянальнай функцыяй заўсёды больш яскрава, больш эмацыйна перадаюць аўтарскі настрой.

Аказіянальная функцыя рэалізуецца праз асацыяцыі пісьменніка адносна зместу фраземы, сітуацыі, у якой выраз выкарыстоўваецца, а таксама адносна рыс характару таго ці іншага персанажа. Трансфармацыя фразем мастацкага маўлення можа адбывацца праз:

1) пашырэнне кампанентнага складу выраза – увядзенне новага (аднаго ці больш) кампанентаў у яго структуру: *Зноў тэлефонныя званкі сквяруцца поўначчу затрачанай. / -- Ты жыў яшчэ, сякі-такі? / Ну, да прыемнага набачання!..* (М. Танк); *Пад імі дол даўно затрэсла, / Ды ўсе ні з месца, як адзін. / Зубамі штучнымі за крэсла / Чапляецца пенсійны чын* (С. Законнікаў); *Хай ім будзе пухам зямля чужая, а вам дай Бог выжыць; Я не праліў ні кроплі нявіннай крыві* (А. Дудараў); 2) ужыванне двух устойлівых выразаў у невялікім кантэксте, у выніку чаго ўтвараецца стылістычная фігура – каламбур: *Ці гэта я ўпёрся рогам, / Ці рогі настаўляеш мне?* (А. Зэкаў); 3) стварэнне незвычайнага кантэксту, у выніку чаго агульнавядомы фразеалагізм набывае абноўленае гучанне, чым падкрэсліваецца індывідуальнасць аўтарскіх пачуццяў і ацэнак: *Сам ты пяць разоў быў паранены і два разы кантужаны і лёг касцямі на чужой зямлі перад канцом вайны... (А. Дудараў); – Ты падарыла добры дзень, / Дык падары і ноч* (М. Танк); *Мы з табой / з’елі пуд солі, / але ў мяне / і сёння / такое адчуванне, / што гэта быў цукар; Усё жыццё / я стараўся / азарыць цябе святлом. / Аказалася ж, што зацьміў свет* (А. Зэкаў); *За народную капейку я гатоў не толькі валасы палажыць, але і галаву... Яго галаву, канечне!..* (А. Макаёнак); – *Тут вы, таварыш Пыльчанка, пацэлілі, як кажучь, як яблычак. Але не ў мой; Дунец пажартаваў: “Па душы нашы”. Таму Пыльчанка адказаў сакратару з працягам жарту: – Душы нашы цяжкія. Грахоў у нас многа* (І. Шамякін); 4) замену кампанента ці змену яго формы ўстойлівага выразу, што таксама надае выказванню эфект навізны, незвычайнасці: *Кошка ледзь цягае лапы. / Як жа мышцы кошку сцапаць?; І пшаніцу, і ячмень / Аглядае дбайна чмель, / Паспытаць на свой “зубок” / хоча кожны каласок* (А. Зэкаў); *Заходзіць сонца. Бусел вяртаецца з купінай у дзюбе. Век жыві – век будуйся* (Я. Брыль); *Пяць кіламетраў з гаўкам* (Р. Барадулін); К а р а в а й. ...*Ён яшчэ... сёння проста падзвіг адмачыў* (А. Макаёнак); – *Вам не здаецца, прафесар, што вы ператвараеце нас у паддоследных трусой? – А ты хочаш быць толькі героем? Не, брат, пабудзь і трусікам. Героём ты ўжо быў* (І. Шамякін); 5) выкарыстанне вобразнай асновы фразеалагізма, якое таксама разлічана на тое, што чытач ведае значэнне першавыразу: *Маўчанне / Ніколі не было / І не будзе золатам. / Яно – або / У імат разоў даражэйшае. / Або – нічога не вартае* (М. Танк) – у выніку аўтарскага жыццёвага вопыту, разваг над каштоўнасцямі чалавека адбылася трансфармацыя агульнавядомага выраза: *Маўчанне – золата; Ты мой ясны хлеб і каханы май, / Песня продкаў, нашчадкаў палі, / Без цябе, не з табой – не патрэбен мне рай, / На душы, ў небясі. На зямлі*

(У. Караткевіч) – трансфармуецца біблейскі выраз “*Да святится имя Твое, да придет Царствие Твое, да будет воля Твоя, яко на небеси и на земли*”; *Васілёк, ідзі сюды, я з цябе вярвачку буду віць* (А. Макаёнак) – зменены выраз: *вяроўкі віць; А мой сын мяккі, добры. Ён пападзе пад каблук. Ды яшчэ пад шпільку* (А. Макаёнак) – зменены выраз *трапіць пад каблук*.

Калі разглядаць фразеалогію ў шырокім значэнні слова, то варта яшчэ сказаць і пра такія ўстойлівыя выразы, як прыказкі і афарызмы. Прычым агульнавядомыя выразы з трапным зместам таксама могуць выкарыстоўвацца ў спецыфічным аўтарскім кантэксце, што трансфармуе, часам удакладняе іх змест ці, найчасцей, той стылістычны эфект, які аўтары хацелі атрымаць у адпаведнай маўленчай сітуацыі: *Мой родны кут, / Як ты мне мілы, / Ды назву вымавіць тваю / Не маю сілы* (з газеты); *Як на зорках, / на расе / Твой апошні ішлях праляжа. / Памірай, а жыта сей. / Рунь пра сейбіта раскажа* (А. Сыс).

Шматлікія выразы мастацкага маўлення яшчэ чакаюць свайго прызнання: у выніку частага выкарыстання яны могуць набыць “крылатасць”: выразы, вартыя цытавання, заўсёды поўныя глыбокага сэнсу, які навідавоку, і тады іх можна разумець літаральна, або яны маюць глыбокі падтэкст (у іх, як і ў прыказках, можа гаварыцца пра адно, а падразумяваецца зусім іншае): *Калі дабро пасею на загоне. / Закаласяцца і дабром палі* (Л. Геніюш); *Не дай Бог вам дажыць да такога, / Калі сябра ваш ворагам стане* (Я. Сіпакоў); *Кожны носіць сваё неба з сабою* (У. Караткевіч); *Пустацвет не саспеіць крамяных пладоў* (С. Законнікаў); *Каб грыбы былі смачныя, дык ваўкі не бегалі б з лесу авечак хапаць; Улічы, старшыня, што ўзнагарода ўзвышае не столькі таго, хто яе атрымлівае, колькі таго, хто яе дае* (А. Макаёнак); *Ніякія веды не ратуюць ад душэўных пакут, калі хварэе тваё дзіця* (І. Шамякін).

Аднак для таго, каб выраз набыў “крылатасць”, грамадства павінна мець адпаведны інтэлектуальны ўзровень, быць начытаным хаця праз інтэрнэт-рэсурсы; акрамя таго, выраз можа быць запатрабаваны грамадствам, калі “сугучны” часу, сітуацыі, душэўнаму стану носьбітаў мовы: *Не ўсякая птушка ўмее сяліцца і жыць высока* (Н. Мацяш); *Рупячыся ў кляцьбе, / помні і пра сябе* (Р. Барадулін); *Не ўсё, што расце, расце для яды, і ўсё, што расце, расце не адною ядою* (А. Разанаў); *Аднак і сярод людзей, як і сярод сабак, часам ёсць такія тыпы: радаслоўная – цудоўная, а морда брыдка* (Я. Сіпакоў).

Такім чынам, устойлівыя выразы як адзін з прадуктыўных сродкаў мастацкага маўлення ўзмацняюць яго эстэтычную вартасць. Асаблівай выразнасцю валодаюць выразы, апрацаваныя “майстрамі слова.”